

видно, не только в срединной зоне площади, у ратуши, но и по границам внутреннего пространства форума.

Заключение. В результате проведенного исследования установлены основные свойства пространственной структуры общественного центра Клецка во второй половине XVI - начале XVII в., дающие основание для разработки ее графической реконструкции, расширившие научные знания по истории градостроительства Великого Княжества Литовского эпох Средневековья и Возрождения.

Литература:

1. НИИАБ, ф. 694, оп. 2, д. 3135, л. 2-17; д. 3905, л. 4-22.
2. Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостой С. Хвальчевским в 1552 – 1555 годах. Вильно: Изд. Виленск. археолог. комиссии, 1884. XXXII+714 с.
3. Якимович Ю. А. Зодчество Белоруссии XVI - середины XVII в.: Справочное пособие. Мн.: Наука і тэхніка, 1991. 368 с.
4. Всеобщая история архитектуры: В 12 т. / Гос. ком. по граждан. строит-ву и архитект. при Госстрое СССР, ЦНИИ теории и истории архитектуры; Гл. ред. Н. В. Баранов. М.: Стройиздат, 1966-1977. Т. 6. 568 с.
5. Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапед. У 2 т. Мн.: БелЭН, 2005, 2006. Т. 2. 792 с.
6. Чантурия Ю. В. Градостроительное искусство Беларуси второй половины XVI – первой половины XIX в. Средневековое наследие, Ренессанс, барокко, классицизм. Мн.: Белорусская наука, 2005. 375 с.

7. Русское градостроительное искусство: Древнерусское градостроительство X – XV веков / Под общ. ред. Н. Ф. Гуляницкого. М.: Стройиздат, 1993. 392 с.

8. Кушнярэвіч А.М. Культывае дойлідства Беларусі XIII-XVI стст.: Гістарычнае і архітэктурна-археалагічнае даследаванне. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. 150 с.

9. Пазднякоў В. Хрысціянскія святыні Клецка XV-XIX стст. // Гісторыка-археалагічны зборнік. Мн., 1996, № 10.

10. Бондарь А. П. Регулярное градостроительство Беларуси XVI-XVII вв. средневекового генезиса: Дис. ... маг. архитектуры: 61.01.01. Мн., 2009. 66 с.

11. Бондарь А. П. Методы и результаты исследования регулярного градостроительства Беларуси XVI-XVII вв. // Наука – образованию, производству, экономике: Материалы 8-ой междунар. науч.-тех. конф. / М-во образован. Респ. Беларусь, Бел. национ. тех. ун-т. Мн., 2010. Т.2. С. 394.

**SCIENTIFIC PRECONDITION FOR
RECONSTRUCTION OF SPATIAL
STRUCTURE OF THE CENTRE IN THE
SECOND HALF KLECK XVI - BEGINNING OF
XVII CENTURY**

Yanush Alesia

Belarusian National Technical University

The article presents the characteristics of the planning structure and building of Kleck. The features of the public center Kleck in the second half XVI - the beginning of the XVII century, expanded the scientific knowledge on the history of urban development of the Grand Principality of Lithuania during the Middle Ages and the Renaissance.

Поступила в редакцию 14.02.2016 г.

УДК 711.559:725.314

**EWOLUCJA UKŁADU URBANISTYCZNEGO RYNKU KOŚCIUSZKI W
BIAŁYMSTOKU I JEGO WSPÓŁCZESNA REWITALIZACJA
NA TLE ROZWOJU CENTRALNEJ CZĘŚCI MIASTA**

Grycel Janusz

doktor inżynier architekt, adiunkt, Zakład Architektury Kultur Lokalnych,
Politechnika Białostocka

Грицель Януш

канд. арх., инж. арх., адъюнкт, кафедра архитектуры локальных культур,
Белостокский технический университет

Streszczenie: W artykule niniejszym przedstawiono historię ewolucji układu urbanistycznego i obudowy architektonicznej rynku miejskiego w Białymstoku w okresie od XVIII w., aż po czasy współczesne. Proces ten ukazany został w szerszym kontekście rozwoju przestrzennego całego miasta, ze szczególnym uwzględnieniem barokowego założenia pałacowo-ogrodowego rodu Branickich. W ostatniej

części opracowania zaprezentowano zrealizowany współcześnie projekt rewitalizacji Rynku Kościuszki wraz z najbliższym otoczeniem. Analiza tej realizacji skłoniła do sformułowania pytań o to, jaką rolę powinna pełnić i jaką formę posiadać tego typu przestrzeń publiczna we współczesnym mieście.

.Wstęp.

Białystok, miasto położone na obszarze narodowego i religijnego pogranicza, był, aż do momentu wybuchu II wojny światowej, miejscem swoistej dyfuzji kulturowej. W wyniku trwającego kilka stuleci procesu doszło tu do powstania specyficznej kultury synkretycznej nasyconej pierwiastkami poszczególnych tradycji narodowych: polskiej, białoruskiej, litewskiej, niemieckiej, rosyjskiej i żydowskiej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w zasadzie we wszystkich przejawach działalności mieszkańców, w tym również architekturze i sposobie planowania miasta. Stosunkowo jednorodny, barokowy charakter Białegostoku, ukształtowany jeszcze w XVIII w., w kolejnych stuleciach ulegał stopniowemu zatarciu. Na skutek kolejnych historycznych nawarstwień i stopniowego przenikania się wpływów wszystkich nacji żyjących na tym terenie, przestrzeń miejska zyskała nieco chaotyczny, lecz równocześnie niezwykle malowniczy, wielokulturowy wyraz. Pomimo następujących po sobie zmian, będących naturalną konsekwencją rozwoju każdego ośrodka miejskiego, w zasadzie od połowy wieku XVIII, najważniejszym miejscem, w którym zachodziły najistotniejsze procesy życia publicznego, a jednocześnie najczytelniej usytuowanym w strukturze urbanistycznej, był trójkątny rynek (obecnie Rynek Kościuszki) – swoiste „serce Białegostoku”. Funkcję tę pełnił nieprzerwanie aż do okresu po II wojnie światowej, kiedy to zaczął powoli tracić swoją reprezentacyjną funkcję. Dopiero w ostatnich kilkunastu latach władze miejskie podjęły starania o przywrócenie mu pierwotnej rangi przy jednoczesnym założeniu dostosowania jej do współczesnych potrzeb.

Chcąc prześledzić proces ewolucji układu urbanistycznego tej jednej z ważniejszych przestrzeni publicznych Białegostoku, warto ukazać go w szerszym kontekście rozwoju przestrzennego całego miasta, ze szczególnym uwzględnieniem barokowego założenia pałacowo-ogrodowego rodu Branickich.

I.Miasto rezydencjonalne rodu Branickich 1692 – 1796 (1802)r.

I.I. Początki miasta i jego rozbudowa w I poł. XVIII w.

Przez długi okres za datę, która rozpoczynała okres „miejskości” Białegostoku uważano 1 lutego 1749 r., kiedy to król August III wystawił przywilej miejski. Ostatnie badania każą jednak zweryfikować te sądy. A. Cz. Dobroński w swojej książce „Białystok – historia miasta” stawia hipotezę, iż miasto już pod koniec XVII w. miało ograniczony zestaw praw nadany przez właściciela, lecz bez potwierdzenia królewskiego [1].

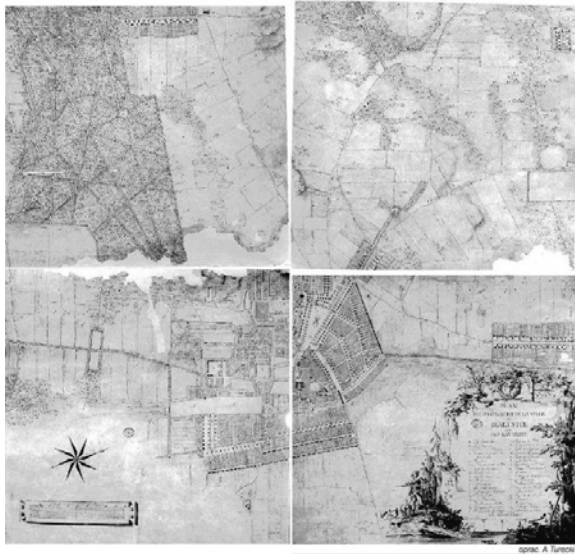
Historia miasta nierozzerwalnie związana była z rezydencją magnacką rodu Branickich. Już w 1691 r. Stefan M. Branicki rozpoczął przebudowę dawnego dworu obronnego. Prace budowlane zlecił znanemu już wówczas architektowi pochodzenia holenderskiego – Tylmanowi z Gameren. Najważniejszą decyzją projektową podjętą przez Tylmana była niewątpliwie zmiana fasady ogrodowej na frontową. Dało to możliwość utworzenia obszernego dziedzińca reprezentacyjnego od strony bramy wjazdowej, a z drugiej strony stworzenie założenia ogrodowego, które kompozycyjnie i funkcjonalnie miało łączyć się ze Zwierzyńcem. Ta reorganizacja przestrzenna założenia pałacowo-ogrodowego, wywarła wpływ na układ komunikacyjny samego miasta, wzmacniając rolę rynku jako węzła drogowego.

Dzieło Stefana M. Branickiego kontynuował jego syn, Jan Klemens. Pierwsze prace rozpoczął już w roku 1726, mając w planie generalną regulację miasta. Na prawym brzegu rzeki Białej powstało tzw. Nowe Miasto, zaplanowane w oparciu o prostokątną siatkę ulic. Łączyło się ono z dworem reprezentacyjną ulicą Zamkową (obecnie Pałacowa), a rolę głównych arterii komunikacyjnych odgrywały w nim ulice Bojarska i Nowe Miasto (obecnie Warszawska). Wówczas też podjęto prace na obrzeżach południowych rynku, a około 1745 r. zaczęto wznosić ratusz.

Po pożarze w 1753 roku przebudowa była kontynuowana według nowego planu

architektonicznego, opartego na wzorach francuskich i saskich.

I.II. Barokowa kompozycja urbanistyczna

Fot. 1. Plan du chateau et de la ville de Białystok avec ses environs” z ok. 1750r.

Mniej więcej z roku 1750 r. pochodzi „Planu pałacu i miasta Białystok wraz z okolicami” („Plan du chateau et de la ville de Białystok avec ses environs”) – najstarszy zapis kartograficzny układu przestrzennego miasta. Plan wyraźnie ukazuje wielołątkowość struktury urbanistycznej opierającej się na trzech głównych osiach wybiegających promieniście ze skrzyżowania ulic Zamkowej (Pałacowej) i Nowe Miasto (Warszawskiej).

Głównym elementem struktury była oś założenia pałacowo-ogrodowego. Biegła ona z niewielkiego placu na skrzyżowaniu wspomnianych ulic, dalej przez bramę wjazdową Gryf, dziedziniec wstępny i paradny, pałac i dalej przez założenie ogrodowe. Elementem dominującym był tu niewątpliwie pałac. Dzieło przebudowy rozpoczęte pod koniec XVII w. przez Tylmana z Gameren kontynuowali później Jan Zygmunt Deybel, Jakub Fontana, Jan Henryk Klemm, Józef Sękowski i Ricaud de Tirregaille. Swą ostateczną formę rezydencja rodu Branickich uzyskała mniej więcej pod koniec I poł. XVIII w. To wtedy korpus podwyższony został do 3 kondygnacji, a skrzydła boczne do dwóch.

Przepychowi formy zewnętrznej dorównywał wystrój wnętrza rezydencji i piękno otaczającego ogrodu barokowego. Nie bez powodu zespół pałacowo-ogrodowy nazywany był „Wersalem Północy”.

Drugim elementem założenia była oś miasta. Jej najważniejszy fragment stanowił podłużny, zwężający się w kierunku południowo-wschodnim rynek, będący jednocześnie punktem przecięcia ważnych traktów komunikacyjnych – drogi na Choroszcz (obecnie ul. Lipowa), na Suraż (ul. Suraska) oraz traktu wasilkowskiego (obecnie ul. Sienkiewicza), który dalej prowadził do Grodna.

Trzecią, a jednocześnie najdłuższą oś wyznaczała środkowa promenada Wielkiego Zwierzyńca Jeleni. Jej długość wynosi 3000 m, zaś osi głównej (pałacowo-ogrodowej) - 2500m. Wielkość założenia jest więc porównywalna z podobnymi w Rydzynie (2700 m), czy Łańcucie – 2600 m) i można ją zaliczyć do największych w kraju.

Pomimo upływu ponad dwustu lat i stopniowego odchodzenia od XVIII-wiecznych rozwiązań urbanistycznych, założenie z czasów Jana Klemensa Branickiego nadal dominuje w strukturze przestrzennej miasta. Odnosi się to zarówno do wielkości podporządkowanych mu obszarów, jak i prymatu głównych założeń [2].

I.III. Zabudowa placu rynkowego

W XVIII w. obszarem o największej gęstości zaludnienia był rzecz jasna Rynek z przylegającymi do niego ulicami. Handlowy charakter placu podkreślał górujący nad otoczeniem budynek ratusza (będący również obiektem o charakterze handlowym) oraz zabudowa trzech jego pierzei (czwarta, otwarta, znajdująca się na przewężeniu, przechodziła w ulicę wiodącą do pałacu). W sumie wokół ratusza znajdowały się 34 domy mieszkalne - 11 w pierzei północnej, 6 w zachodniej i 17 w południowej.

Większość istniejących tam budynków mieszkalnych należała do kupców pochodzenia żydowskiego. Były to domy drewniane sytuowane szczytowo ze ścianą frontową murowaną. Rozwiązanie to miało zapewnić estetyczny wygląd, a przede wszystkim chronić przed

rozprzestrzenianiem się ognia. W pierzei północnej Rynku znajdowało się 9 (pierwsze z nich pochodziły z początku lat 60. XVIII w. i powstały wedle tego samego planu), a w zachodniej i południowej odpowiednio 4 i 17 tego typu budynków. Wszystkie obiekty dostosowane były do pełnienia roli handlowej [3].

Na posesjach przy Rynku mieściły się dwa domy drewniane ze ścianami wykończonymi wyprawą tynkarską na półkoszkach. Były to budynki skarbowe, tzn. należące do hetmana Branickiego, zamieszkiwane przez pozostałych w jego służbie pułkowników. W okresie późniejszym ten sposób budowania (a w zasadzie wykończenia ścian zewnętrznych) rozpowszechnił się na tyle, że zaczęto go stosować również w domach mieszkalnych o dużo mniejszym prestiżu.

Fot. 2. Barokowa zabudowa Rynku i okolic. Zdjęcie z makiety przedstawiającej Białystok w II poł. XVIII w.

Technologia muru pruskiego szczególnie popularna była w I poł. XVIII w. Wiemy, że dom wzniesiony w tej właśnie konstrukcji stał pierwotnie w miejscu, gdzie ulica

Wasilkowska (obecnie Sienkiewicza) wpadała na Rynek. Pod koniec lat 60. XVIII w. na jego miejscu postawiono kamienicę murowaną (w chwili obecnej w budynku tym mieści się restauracja „Astoria”). Kolejna kamienica murowana mieściła się naprzeciwko kościoła, za istniejącym po dziś dzień klasztorem panien miłosierdzia. Był to dwupiętrowy, murowany gmach o sześciu kominach [4]

Fot. 3. Założenie pałacowo-ogrodowe Branickich. Zdjęcie z makiety przedstawiającej Białystok w II poł.

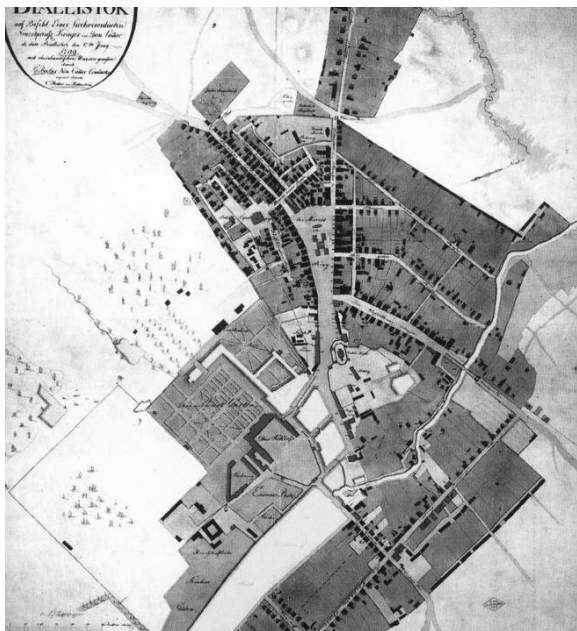
Wokół ścisłego śródmieścia, rozciągały się zespoły parterowej, drewnianej zabudowy jednorodzinnej. Układy urbanistyczne oparte były na nieregularnej, powstającej spontanicznie i bezplanowo siatce ulic. Po części stanowiły one ślad traktów historycznych, adaptując drogi wjazdowe i wyjazdowe z miasta, a po części były to drogi polne i wiejskie istniejące już we wchłanianych przez Białystok osadach.

II. Okres rządów pruskich 1796 – 1807 r. i rosyjskich 1807 – 1914 r.

II.1. Nowe czynniki miastotwórcze

26 stycznia 1796 r. zakończył się ponad stuletni [5] okres historii Białegostoku jako miasta rezydencjonalnego. W dniu tym rządy w mieście przejęły władze Pruskie, ustanawiając je równocześnie centralnym ośrodkiem departamentu białostockiego Nowych Prus Wschodnich (Neu Ost-Preussen) [6]. Awans Białegostoku na stolicę departamentu stwarzał nowe perspektywy rozwoju. W okresie tym wzrosła liczba ludności, powiększył się rynek zbytu na towary i zapotrzebowanie na usługi. Sytuacji

tej nie zmienił nawet fakt, iż w roku 1807, na mocy traktatu tylżyckiego, miasto po raz kolejny zmieniło swą przynależność państwową. Od tego czasu Białystok miał być stolicą obwodu białostockiego wchodzącego w skład Cesarstwa Rosyjskiego. Ten stan rzeczy trwał aż do roku 1842, kiedy to obwód białostocki został zlikwidowany i na prawie 80 lat włączony do guberni grodzieńskiej.

Fot 4. „Plan Beckera” z 1799r.

Rok 1831 to kolejna ważna data w historii miasta. Wprowadzone wówczas restrykcyjne cła na granicy między Królestwem Polskim a Cesarstwem Rosyjskim, sprawiły, że niektórzy fabrykanci z centralnych ziem polskich postanowili przenieść swoje zakłady właśnie do Białegostoku i okolicznych miejscowości. W większości były to zakłady włókiennicze, które bazowały na surowcu miejscowym [7]. Co prawda zjawisko koncentracji przemysłu i handlu towarami włókienniczymi nie osiągnęło tu poziomu takiego jak chociażby w Łodzi, niemniej jednak w tym okresie odegrało ono rolę najistotniejszego czynnika miastotwórczego.

Momentem zwrotnym w rozwoju funkcjonalnym miasta była budowa linii kolejowej Warszawa – Petersburg (1862), a później również linii brzesko-grajewskiej (1873), łączącej Odessę i Kijów z Królest-

wem i dalej z Królewcem oraz linii Białystok – Wołkowysk – Baranowicze (1886), skąd istniało połączenie kolejowe z Moskwą przez Mińsk i Smoleńsk. Usprawniały one transport surowców, paliwa i wyrobów gotowych, umożliwiły masowe przerzuty, a tym samym oddziaływały na koszty produkcji.

Sytuacja Białegostoku w coraz większym stopniu uzależniona była od liczby i kondycji finansowej zakładów przemysłowych (głównie przemysłu włókienniczego). O ile w roku 1860 w mieście istniało zaledwie 15 takich zakładów, to w ciągu 20 następnych lat ich ilość trzykrotnie się powiększyła. Białystok stał się „młodszym bratem Łodzi”, największym centrum przemysłowym w granicach guberni litewskich i białoruskich [8]. To wtedy powstało określenie „Manchester Północy”, które, może nieco na wyrost, ale świadczyło o randze miasta.

II.II. Obraz miasta i Rynku

Wraz z nastaniem nowej władzy stopniowo zaczął zmieniać się wygląd miasta. Okres panowania Prusaków był na tyle krótki, że w znaczący sposób nie wpłynął na oblicze Białegostoku, chociaż wprowadzone nowe, racjonalne przepisy sanitarne i przeciwpożarowe z pewnością były dla miasta korzystne. Na zlecenie władz pruskich, chcących nabyć Białystok na rezydencję królewską, powstał też plan miasta sporządzony przez G. Beckera (1799 r.).

Wedle opisów z początków lat 60-tych XIX w., Białystok otaczały zagajniki i gaje, nad którymi górowały kominy fabryk. Jeden z głównych traktów wjazdowych do miasta wiódł szosą warszawską. Dalej przechodziła ona w ulicę Lipową, obsadzoną szeregiem lip i obudowaną niewielkimi, częściowo murowanymi, częściowo drewnianymi domkami.

Nad centralną częścią miasta niepodzielnie panował budynek ratusza, w którym wówczas mieściły się sklepy [9]. Za równie szeroką i równie piękną co Lipowa, uznawano ulicę Wasilkowską (obecnie Sienkiewiczza), a niewątpliwie „najlepszą i najpiękniejszą ulicą miasta”, z „budynkami w

najnowszym stylu” [10] była obecna ulica Warszawska.

Przy północnym ogrodzeniu pałacu pozostały już tylko niewielkie fragmenty wysychającego stawu, które zamierzano zmienić na bulwar (obecnie fragment ulicy Legionowej). Natomiast po stronie przeciwnej, na lewo od Bramy Gryf, istniał staw obsadzony topolami (w tym miejscu znajduje się obecnie Teatr Dramatyczny im. A. Węgierki i plac przed nim).

Sam Rynek utracił rzecz jasna prestiżowy status centralnego placu miasta magnackiego, utrzymując jednocześnie jako wiodącą funkcję handlową. Niejako usankcjonowaniem takiego stanu rzeczy stało się przemianowanie go na Plac Bazarny. W sposób naturalny następowała wymiana otaczającej zabudowy, która w wielu miejscach uległa podwyższeniu. Przed ratuszem od strony zachodniej wzniesiono też budynek wagi miejskiej oraz, w nieco już późniejszym okresie, po stronie wschodniej - fontannę.

III. Miasto wojewódzkie w II Rzeczypospolitej 1919 - 1939 r.

III.I. Status administracyjny i funkcje Białegostoku w okresie międzywojennym

Wraz z odzyskaniem niepodległości i restytucją państwa Polskiego, zmienił się status administracyjny miasta - utworzone zostało województwo białostockie ze stolicą właśnie w Białymstoku. W końcu 1920 r. w jego skład wszedł dodatkowo m.in. powiat grodzieński. Nowopowstałe województwo liczyło 32 441 km², czyli ponad 3,5-krotnie więcej, aniżeli dawny okręg białostocki z czasów carskich.

Zmiany polityczne miały też wpływ na samo miasto. W dniu 10 maja 1919 r. powstał tzw. „Wielki Białystok”, w którego skład weszły liczne przylegające do niego wsie i osady. Powierzchnia miasta wzrosła do około 42 km², a co za tym idzie zwiększyła się też liczba ludności.

III.II. Wygląd miasta

W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości Białystok prezentował się mało „efekownie”. Wiele budynków, nawet tych w centrum miasta, nosiło na sobie ślady po niedawno zakończonej wojnie i pobycie

w mieście oddziałów wojskowych. Stan nawierzchni ulic i chodników był wręcz katastrofalny, a warunki sanitarno-epidemiologiczne zatrważające. Jeśli „spojrzeć z wieży ratuszowej na ulice miasta – wiecznie gwarne i ruchliwe, wzrok zgubi się na ich węzowych splotach. Próżno by szukać wylotu krętych ulic tworzących cudaczny labirynt. A nad całym mrowiem domów, niemal bliźniaczo podobnych do siebie, przekrapianych przez kominy fabryczne, dominują wyniosłe dwie świątynie w stylu gotyckim: kościół katolicki i zbór ewangelicki”[11].

Obszary typowo wiejskie, włączone w granice miasta po I wojnie światowej, jeszcze bardziej podkreślały ten specyficzny charakter. Budulcem, który wciąż „obowiązywał” w tych partiach Białegostoku, było drewno, a forma powstających mieszkalnych domów w zasadzie nie ulegała większym zmianom od XIX w. Zapewne z tego względu Białystok określano mianem „wielkiej wsi” - według planu z 1937 roku aż 70% powierzchni miasta zajmowała niska zabudowa o wybitnie ruralistycznych cechach.

Fot. 5. Rynek Kościuszki, lata 30. XX w.

IV. Okres PRL 1944 – 1989 r.

IV.I. Zniszczenia wojennei odbudowa

Wedle powojennych statystyk ponad trzy czwarte budynków przemysłowych, jedna trzecia budynków mieszkalnych i ponad 43% obiektów użyteczności publicznej legło w gruzach. Samo tylko centrum zostało zniszczone w 80%. „Od kościoła Farnego do kościoła św. Rocha pomiędzy stosami rozbitych i wypalonych murów. Teren

dzisiejszego Rynku Kościuszki, znajdującego się w centrum miasta, stanowiło zwalisko gruzów i sterczących kominów.” [12].

Proces odbudowy miasta, który rozpoczął się niemal zaraz po odzyskaniu niepodległości, ukształtował jego obraz na kilka następnych dziesięcioleci, a jednocześnie przyniósł znaczące, co nie oznacza, że zawsze korzystne, zmiany w układzie przestrzennym. Plan perspektywiczny rozwoju Białegostoku, stworzony w 1948 r. przewidywał,

że miasto stanie się 150-tysięcznym ośrodkiem z zabudową najwyższej czterokondygnacyjną. Postanowiono poszerzyć ulicę Stalina (Lipową) i rozpocząć modernizację innych ważnych ciągów komunikacyjnych: przedłużyć ulicę Sienkiewicza do ulicy Dzierżyńskiego (obecnie Legionowa), przeciągnąć ją do ulicy Marchlewskiego (Pałacowa), a na osi pałacu stworzyć rondo. Szczególnie te dwie ostatnie zmiany doprowadziły do coraz bardziej zauważalnego odcięcia założenia pałacowo-parkowego od centrum miasta. Rozwój komunikacji kołowej w latach następnych miał ten proces swoistej „separacji” jeszcze bardziej pogłębić.

Kolejnym dość radykalnym pociągnięciem było przeprowadzenie trasy szybkiego ruchu przez teren byłego żydowskiego getta. Aleja 1-go Maja, bo taką nadano jej nazwę, miała usprawnić połączenie centrum miasta z dworcem kolejowym, a jednocześnie odciążyć reprezentacyjną ulicę Lipową. Rozwiązanie to, uwzględniające skądinąd przyszłe potrzeby miasta, w sposób dość brutalny ingerowało w historyczny układ ulic fragmentu śródmieścia. Po dziś dzień istnieją drogi, które kończą się tuż za pierzeją obudowującą Aleję 1-go Maja (obecnie Piłsudskiego), po to, aby odnaleźć się gdzieś po drugiej jej stronie.

IV. II. Zabudowa Rynku Kościuszkii terenów przyległych

Z uwagi na specyfikę nowego ustroju funkcja handlowa praktycznie zniknęła z tej części miasta. Partery budynków przeznaczano głównie na lokale mieszkalne, a w ratuszu ulokowano Muzeum Okręgowe.

W latach 50. XX w. Rynek Kościuszki otrzymał obudowę, z jednej strony w postaci stosunkowo powściągliwych w swym wyrazie estetycznym budynków mieszkalnych, a z drugiej – obiektów użyteczności publicznej w stylu realizmu socjalistycznego. Do najciekawszych, a jednocześnie najbardziej reprezentatywnych dla nowego stylu architektonicznego, należą z pewnością Dom Prasy przy wychodzącej z Rynku ulicy Suraskiej oraz dwa domy towarowe w południowej pierzei Rynku. Te dwa ostatnie wyróżniają monumentalne fasady z ciężkim, boniowanym cokółem, symetryczną dyspozycją kolejnych kondygnacji z powtarzalnym rytmem okien i pilastrów oraz zwieńczeniem w postaci ażurowej attyki z tralkami. Nieco bardziej oszczędna jest kompozycja elewacji Domu Prasy. W tym przypadku również został zastosowany podział na część cokołową, wyższe kondygnacje oraz zamknięcie w formie attyki. Detal architektoniczny w postaci pilastrów i płycin nie jest jednak tak silnie wyeksponowany, co sprawia, że gra światła i cienia jest dużo mniej zauważalna, a tym samym budynek nie wydaje się być aż tak monumentalny, jak jego sąsiedzi.

Fot. 6. Dom towarowy w południowej pierzei Rynku Kościuszki, rok 1957

Fot. 7. Zabudowa pierzei wschodniej
Rynku Kościuszki

Wraz z upływem czasu plac rynkowy definitywnie utracił swój pierwotny charakter. Pierzeja północna została odcięta przez ulicę Lipową, która stała się ruchliwą arterią komunikacyjną. Tereny wokół ratusza zostały zdrzewione i w miejscu placu utworzono skwer miejski.

Fot. 8. Rynek Kościuszki, lata 70. XX w.

Kolejnym, nie mniej ciekawym przykładem nowej socrealistycznej architektury (tym razem w stylu silnie

historyzującym) są kamienice mieszkalne zlokalizowane we wspomnianej już południowej oraz zachodniej pierzei Rynku. Charakterystycznymi elementami, które nieco później, bo w latach 70., pojawiły się na ich fasadach są dekoracje w postaci mozaik i sgraffito. Ukazano na nich motywy roślinne, kompozycje geometryczne, herby nawiązujące do symboliki historycznej oraz sceny rodzajowe. Złagodziły one pewną monotonię płaskich elewacji kamienic, nadając im tym samym niepowtarzalny charakter.

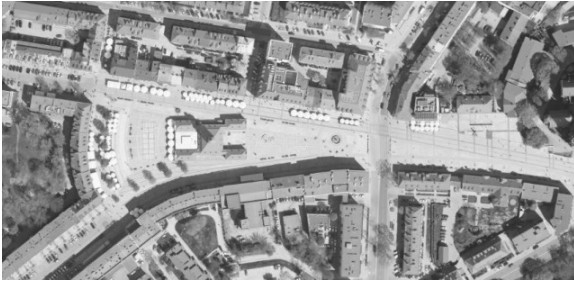
V. Rewitalizacja Rynku Kościuszki

Proces transformacji polityczno-gospodarczej w Europie Środkowej i Wschodniej, zapoczątkowany na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, uruchomił mechanizmy, które w sposób nieodwracalny przeobraziły wiele z dziedzin działalności ludzkiej. W tym podejściu do problemu kształtowania wspólnych przestrzeni publicznych. W wielu polskich miastach podjęto próby, aby historyczne place, które w okresie PRL-u uległy przekształceniu na zdrzewione skwery, na powrót przekształcić w „salony miejskie” tętniące codziennym życiem. W przypadku Białegostoku udało się to dopiero w I dekadzie XXI w.

Projekt rewitalizacji Rynku Kościuszki zakładał wyłączenie z ruchu samochodowego fragmentu ulicy Lipowej przebiegającego przez dawny plac miejski, jak również zamknięcie przestrzeni przed kościołem farnym. Zachodnia część placu, z uwagi na specyficzną konfigurację terenu, miała uzyskać formę amfiteatralnie skształowanych schodów.

Fot. 9. Rynek Kościuszki, rok 1996

Fot. 10. Rynek Kościuszki, rok 2015

Równocześnie prowadzono prace nad odnowieniem lub przebudową kamienic stanowiących obudowę placu.

Fot. 11. Projekt rewitalizacji północnej pierzei Rynku Kościuszki

Realizacja już na etapie projektu wzbudziła szereg kontrowersji. Niektórzy mieszkańcy nie godzili się na wycinkę tak dużej liczby drzew, argumentując, że magistrat chce im zafundować „betonową pustynię”. Podnoszono też kwestię przyszłego sposobu użytkowania samego rynku. Pomimo przeszkód, w sierpniu 2009 roku, plac miejski został uroczyście otwarty.

Po kilku latach użytkowania tej przestrzeni można pokusić się o pierwsze wnioski i wstępną ocenę całego przedsięwzięcia. Czy znowu możemy powiedzieć, że serce miasta, tak jak niegdyś, bije właśnie tutaj? Nie do końca. Rynek z pewnością sprawdził się jako miejsce organizacji imprez masowych – koncertów, jarmarków, rozmaitych pokazów. Dzięki dużej liczbie różnorodnie sprofilowanych restauracji, kawiarni i barów, w porze letniej jest to najpopularniejszy punkt spotkań białostoczan reprezentujących wszystkie grupy wiekowe. Wydaje się, że mieszkańcy zdążyli już zaakceptować i oswoić tę przestrzeń. Niestety, z punktu widzenia architekta nie można nie zauważyć szans utraconych przy okazji przebudowy placu.

Fot. 12. Rynek Kościuszki – widok z lotu ptaka, stan obecny

Podstawowy grzech zaniechania dotyczy układu komunikacyjnego. Co prawda z placu wyprowadzono ruch kołowy, jednak przebieg ulicy Sienkiewicza w kierunku ulicy Legionowej pozostał bez zmian. Wyraźnie dzieli ona historyczny rynek na dwie części: tę przed kościołem farnym i archiwum oraz tę wokół ratusza. Plac nie odzyskał tym samym swojego pierwotnego kształtu. Kolejny problem wiąże się ze wspomnianą ulicą Legionową. Od wielu lat skutecznie odgradza ona przestrzeń pałacowo-ogrodową od centrum miasta. Przy okazji rewitalizacji Rynku Kościuszki należało pokusić się o korektę sąsiedniego układu komunikacyjnego. Niestety, z uwagi na duże koszty przebudowy i potencjalne utrudnienia dla ruchu samochodowego, zaniechano tych działań.

Kolejnym etapem modernizacji centrum miasta miała być rewitalizacja ulicy Lipowej, która łączy przestrzeń rynkową z zamykającym oś kompozycyjną, górującym nad miastem, modernistycznym kościołem św. Rocha. Niegdyś była ona najchętniej uczęszczaną ulicą w mieście. Pomimo podjętych działań - odnowy elewacji budynków, prób realizacji przyjaznej przestrzeni wzbogaconej o rzeźbę miejską, małą architekturę, mieszkańcy coraz rzadziej z niej korzystają. Większość sklepów wyniosła się stąd, a na ich miejsce weszły siedziby banków. Ten trend, głównie dzięki nakazom administracyjnym, udało się na szczęście powstrzymać w obrębie samego Rynku Kościuszki.

Zakończenie.

W przypadku współczesnych miast, z których każde wcześniej, czy później chciałoby stać się marką rozpoznawaną samą w sobie, coraz częściej zwycięża pokusa, aby ten nieuchwytny duch miejsc newralgicznych, witalnych (w przypadku Białegostoku jest nim z pewnością Rynek Kościuszki) stał się czymś na zasadzie towaru, który łatwo można będzie sprzedać zarówno samym mieszkańcom, jak i turystom. Stąd też chyba pochodzi moda na „współczesne starówki” - to z jednej strony, a budynki-ikony - z drugiej. Czy istnieje coś pomiędzy? Czy możliwa jest współczesna interpretacja *genius loci*, która nie stanie się kolejnym elementem historycznego kostiumu pojęciowego, albo wprost przeciwnie – silnie działającą na emocje architekturą abstrakcyjną opakowaną w zawile teorie?

Można odwołać się do stwierdzenia, że to pojęcie, którego *istnienie nie jest [...] bezpośrednio wpisane w miejsce, ale raczej w nasze jego postrzeganie. Konstytuuje się wobec różnorodnego jego kontekstu – estetycznego, historycznego, kulturowego, religijnego... Może zaistnieć tylko wówczas, gdy będziemy potrafili dostrzec owe wartości i świadomie lub nieświadomie się na nie otworzyć [13].*

Już tylko ta przytoczona definicja zdaje się sugerować, że próbując odczytać ducha miejsca mamy do czynienia z wielowątkową, wielopoziomową metaforą, która nie dość, że obrosła znaczeniami i interpretacjami, ale też rozgrywa się na kilku płaszczyznach postrzegania: tej namacalnej, której doświadczyć można empirycznie, ale też i tej duchowej.

Rewitalizacja Rynku Kościuszki w Białymstoku to próba współczesnej reinterpretacji ducha tego miejsca. Próba w której kontekst, tradycja, tożsamość to elementy, którymizongluje się w sposób często bardzo dowolny. Ta nowa przestrzeń, już od dawna „oswojona” i zaakceptowana przez społeczność lokalną, dostosowana została do współczesnych potrzeb mieszkańców i oczekiwań władz miejskich. Gdzieś zagubił się jednakże autentyzm, pewna ciągłość historyczno-kulturowa.

Literatura:

1. Dobroński A. – *Białystok – Historia miasta, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 2001.*
2. Turecki A. – *Białostockie założenie urbanistyczne w XVIII w., Architekt nr 5/2003, s. 35.*
3. Sztachelska-Kokoszka A. - *Kwadrat Rynku jako centrum handlowe Białegostoku w XVIIIw. [w.]Białostocczyzna nr 3/90, s.1, 2.*
4. *Ibidem, s. 12.*
5. *Jeśli za datę uzyskania praw miejskich przez Białystok, przyjmiemy rok 1692, a nie 1749.*
6. Kusiński A. – *Przemiany funkcjonalne Białegostoku w przeszłości.*
7. *Według raportu policmajstra białostockiego w 1835 r. w powiecie białostockim znajdowało się 8 zakładów włókienniczych, z czego w samym Białymstoku – 4. A. Manteuffel – Białostocki przemysł włókienniczy, Warszawa 1834, w W. Kusiński – Przemiany funkcjonalne Białegostoku w przeszłości.*
8. Dobroński A. – *Białystok – Historia miasta, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 2001*
9. *W owym okresie było ich około 110.*
10. Chłopicki E.: *Notatki z rokoczasowych podróży po kraju, Warszawa 1863, w A. Dobroński – Białystok – Historia miasta, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 2001.*
11. *Białystok Ilustrowany... Autor mylnie przypisał kościołowi farnemu i zborowi ewangelickiemu ten sam styl architektoniczny. Pierwszy z nich rzeczywiście był świątynią neogotycką, lecz drugi powstał w stylu neoromańskim.*
12. Zofia Kielanowska w Dobroński A: *Białystok – Historia miasta, Zarząd Miasta Białegostoku, Białystok 2001.*
13. Gutowski B., *Wprowadzenie w: Fenomen Genius Loci. Tożsamość miejsca kontekście historycznym i współczesnym, red. naukowa Bartłomiej Gutowski, Muzeum Pałac w Wilanowie 2009, s.7.*

English Summary

This paper presents the history of the evolution of the urban planning scheme and architectural enclosures of a market square in Białystok in the period from the 18th century to the present times. This process has been shown in a broader context of the spatial development of the entire city, with a particular emphasis on the baroque palace-garden urban planning scheme of the Branickis' family. In the closing part of the paper there was the recently completed revitalisation project of the market square represented. Analysis of this implementation has led to the formulation of questions about what role this kind of public space in the contemporary city should play and what form it should have.

Поступила в редакцию 14.02.2016 г.